

Szentgyörgyi Rudolf

Az Apor-kódex liturgikus himnuszai

1. Az Apor-kódex köztudomásúan (a Bécsi és a Münchener kódex mellett) az ún. Huszita biblia (első fennmaradt bibliafordításunk) egy részletét, jelesül a bibliai Zsoltárok könyvét tartalmazza.

A kutatás korábban viszonylag kevés figyelmet szentelt a kódexben fellelhető egyéb szövegeknek, azok egymással, illetve más kódexszövegekkel való kapcsolatának. Az Apor-kódex új kiadását (Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi szerk. 2014.) megelőző kutatások azonban felszínre hozták egyfelől, hogy 1. a Zsoltárok könyve nem tartozik teljes egészében az ún. Huszita korpuszhoz, 2. az Apor-kódex tartalmaz további bibliai részleteket, melyek részben szintén e korpusz részei, más szövegek azonban eltérő hagyományt képviselnek, 3. a kódexben további, nem bibliai eredetű liturgikus (Szent Athanáz-hitvallás, Te Deum, stb.) illetve a liturgiához szorosabban (Három jeles szolgálat), illetve tágabban kapcsolódó (Szent Anzelm-passió) szövegeket is tartalmaz (vö. Madas 2014, Szentgyörgyi 2014), melyek egy része ugyancsak kapcsolatba hozható a huszita fordításhagyománnyal. Ez utóbbi szövegek közé tartozik hét középkori liturgikus himnusz Apor-kódexbeli magyar fordítása is. A himnusokat az Apor-kódexen dolgozó négy kéz közül (Haader–Korompay 2014: 62) a második – a kódex egyetlen „huszita keze” (i. m. 66–68) jegyezte le.

2. A strofikus keresztény himnusz már az ókeresztény korban a zsoltáris részévé vált. A legalább Szent Ambrusig visszanyúló liturgikus hagyomány a keresztény líra kiemelkedő alkotásait korán a közösségi imádság alkotóelemeivé avatta. A zsoltáris énekelés helyét önálló liturgikus könyvben (hymnarium). Mindazonáltal kezdettől fogva előfordult, és a breviárium típusú liturgikus könyvek formálódásával és elterjedésével egyre szokványosabbá vált, hogy a hymnariumot, illetve annak részletét függeléként csatolták a psalteriumhoz (Psalterium cum hymnis). Ez a szerkesztési elv érvényesül egyes liturgikus kódexeinkben is (Döbrentei-kódex, Keszthelyi kódex). Ennek legkorábbi anyanyelvű példáját az Apor-kódex második keze által összeállított gyűjteményben érhetjük tetten.

Az Apor-kódex összesen hét zsoltáris himnuszt tartalmaz: hat kapcsolódik az adventől húsvétig tartó liturgikus időszakokhoz (De tempore), melyeket egy – az időszaktól szintén nem független – Mária-himnusz követ.

3. A himnusokra különösen is jellemző a szövegek variabilitása. Egyfelől már a latin költői szövegek szöveg-hagyományozása sem egységes. A kisebb eltéréseken (szövegváltozatokon) túlmenően strófák maradhatnak el, de akár új

strófákkal is bővíthet egy-egy himnusz. A variabilitás a liturgikus alkalmazásban szokásos doxológiát, a (leggyakrabban a Szentháromságot) dicsőítő záró strófát különösen is érinti. (Számos himnusz nem tartalmaz doxológiát, ilyenkor esetleges, hogy a liturgikus használatban a költemény milyen dicsőítő strófával egészül ki. Esetenként eredetileg a himnuszhoz tartozó doxológia is helyettesíthető eltérő szöveggel, de azonos funkciójú strófával.) Másfelől anyanyelvű kódexeink összeállítói e szövegeket másolják talán a legkevésbé szolgai módon. Mivel eredendően nem kinyilatkoztatott szövegekről van szó, bátrabban javítják a vélt vagy valós hibákat, írják felül az elhomályosult jelentésű vagy stilisztikailag kevésbé szerencsésnek ítélt szavakat, formálják saját esztétikai ízlésüknek megfelelőbbé a szöveget (vö. Horváth János 1931: 142). Amire azonban a másolók többsége jellemzően a legkevésbé sem figyel, az a himnusok versformája. (Figyelemre méltó kivételként kell megemlítenünk a Festetics-kódex egyes himnuszszövegeit, vö. Horváth Cyrill 1921: 87.) Pedig számos anyanyelvű himnuszszövegen áttetszik a fordítás – egykor vélhetően pontos – versritmusa (vö. Horváth János 1931: 142). Az Apor-kódexből említve példát: A „Veni redemptor gentium” vagy az „A solis ortus cardine” kezdetű himnusok doxológiájában (AporK. 172/3–5, 173/1–3)¹ szinte hallhatóan lüktet az ambrozián strófa ritmusa.

4. A himnusok sorát az adventi időszak „Conditor alme siderum” kezdetű himnusza nyitja (170–171). A 7–9. században keletkezett himnusz szerzője ismeretlen. A költői mű közismertebb változata (a doxológiával együtt) hat versszakból áll (vö. AH. 2: 35. is), az Apor-kódexben azonban – amint a két párhuzamos szöveghelyen is (DöbrK. 235–236; KeszthK. 50–52) – a középkori szöveg hagyományak megfelelően hét versszakot találunk (AH. 51: 46). A többlet a negyedik versszak után következő „Occasum sol custodiens” kezdetű versszak. A himnusz Apor-kódexbeli szövegváltozata a Döbrentei-kódex szövegével mutat szoros rokonságot (a szövegszerű összevetésre lásd: Horváth Cyrill 1921: 122–123).

5. A második himnusz (171–172) Szent Ambrus „Veni redemptor gentium” kezdetű karácsonyi himnusza (a mai liturgia advent utolsó hetére helyezte). Az eredeti Szent Ambrus-i himnusz első versszakát („Intende qui regis Israel”) már a középkori szövegváltozatok is elhagyták (l. pl. AH. 2: 36; vö. Szövérfy 1964: 53), így találjuk az Apor-kódexben is (a nyolcadik versszak a himnuszhoz utóbb illesztett doxológia). Párhuzamos helyei a Döbrentei- (236–237) és a Keszthelyi kódexben (53–54) találhatók.

¹ Az Apor-kódex lapszámait az új kiadás (Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi szerk. 2014) alapján közlöm.

E két himnusz előtt címfeliratként latin megfelelőjük kezdete áll, az utána következőknél e címfeliratok elmaradnak. A további himnuszok élén viszont a másoló iniciáléknak hagyott helyet, ezek beillesztése azonban utóbb nem történt meg.

6. A harmadik himnusz (172–173) Sedulius (5. század) „A solis ortus cardine” kezdetű karácsonyi abecedárius – versszakai az ábécé egymást követő betűivel kezdődnek – himnuszának elejéről való (AH. 50: 58–60; vö. Szövérfy 1964: 98–101). (Karácsony és karácsony oktávjának himnusza, néhány további versszaka pedig vízkeresztii himnusként használatos: „Hostis Herodes impie”.) Az Apor-kódexben – a karácsonyi liturgiának megfelelően – Sedulius himnusza első hét versszaka (A–G) magyar fordítását találjuk (eltérő hagyományra l. AH. 2: 36). A himnuszfordítást a kódexben – ugyancsak a liturgikus használatra utalva – doxológia zárja. Középkori kódexeink további három szövegváltozatot őriztek meg. A himnusz hét versszaka után a Keszthelyi kódexben (54–56) és a Festetics-kódexben (352–354) az Apor-kódexétől eltérő (általánosabb használatot mutató, vö. AH. 2: 36) doxológiát találunk, míg a Döbrentei-kódex (237–238) nem illeszt doxológiát a hét versszakból álló himnuszrészlet végére. E himnusz Apor-kódexbeli szövegváltozata a Keszthelyi kódexével mutat rokonságot. Különösen is figyelemre méltó a közel egyező – a Keszthelyi kódexben magyarázó értelmezéssel megtoldott – félrefordítás: AporK. 172/22: „ki miat *zúz* sem ehezik” ~ KeszthK. 55: „ky myath *w anya zyz maria* nem ehezeek”; vö. „Per quem nec *ales* esurit”, ti. ’szárnyas, madár’ (vö. Horváth Cyrill 1921: 94–95). (Nem lehetetlen, hogy a fordító a latin *ales* ’madár’ szót az *alo* ’táplál, felnevel’ igéből próbálja értelmezni, és Krisztussal összefüggésben Máriára érti. Az Apor-kódex ezúttal metrikailag pontosan megőrzött himnuszsorába ez az értelmezés csupán egyszótagos szóként illeszthető be: *zúz*, míg a Keszthelyi kódexnek a versritmust háttérbe szorító másolója e szót elégtelennek érezhette, ezért magyarázva kibontotta: *w anya zyz maria*.)

7. Az Apor-kódex negyedik himnusza (173) a nagyböjti „Audi benigne Conditor” kezdetű. A 7. századi himnusz szerzőjének Nagy Szent Gergely pápát szokás tartani, ez azonban kétséges. Az ismert öt versszakos himnusz helyett (AH. 51: 53–54) az Apor-kódexben egy hat versszakos változat fordítását találjuk (a hatodik strófa a himnusz végéhez csatlakozik). Kérdés, hogy létezett-e egyáltalán ezen utolsó versszak latin eredetije (vö. RMKT. 2: 480), illetve kérdés, hogy e szakasz egyáltalán önálló versszak-e (a „fordításban”: állítmány nélkül). Inkább tűnik a doxológia egy alkalmi devocionális kiegészítésének. A himnusz harmadik versszakának harmadik sora (173/11–12: „de te ki mendeneket | esmerz”) esetleg egy kevésbé közkeletű latin szövegváltozatra megy vissza. E változat elterjedtségének jövőbeni feltérképezése adalék lehet a

szövegek (esetleg maga a kódexrész) eredetének egyes kérdéseire. E himnusz-
nak kódexeinkben nincsenek párhuzamos magyar szövegváltozatai.

8. A kódex ötödik himnusza (173–174) Venantius Fortunatus (6. század) „Vexilla regis prodeunt” kezdetű himnuszának fordítása, melyet a szent kereszt tiszteletére írt. A himnusz a liturgiában a nagyhét – korábban a nagyböjt Sike-
vasárnaptól számított (vö. DöbrK. 240. is) utolsó két hete – zsoltosmájának
része. (A himnusz keletkezéséről és liturgiátörténeti vonatkozásairól lásd Holl
2000: 26–28.) Venantius Fortunatus himnuszának eredeti latin szövegén – rész-
ben a liturgikus alkalmazás megfontolásai szerint – számos esetben változtattak.
A „szövegigazításokon” túlmenően strófá(ka)t hagytak el, strófá(ka)t toldottak
be a himnusz szövegébe (lásd például a himnusz egyazon sorozatban megjelent
két kritikai kiadását: AH. 2: 45, 50; 74; vö. még: Szövérfy 1964: 135–137). Az
Apor-kódexbe került magyar nyelvű himnusz közvetlen latin forrásszövegének
feltárása – mely a kisebb különbségek ellenére azonos lehet a Döbrentei-kódex
párhuzamos fordításával (240–241) – esetleg szintén szolgálhatja e szövegek
eredetének pontosítását.

9. Az Apor-kódex hatodik himnusza (174–175) az 5–6. században keletke-
zett, ismeretlen szerző által írt, „Ad caenam Agni providi” kezdetű húsvéti him-
nusznak a fordítása, mely számos szövegváltozatban él (vö. AH. 2: 46, 27; 88,
51; 87). Az eredetileg hétversszakos himnuszt (AH. 51: 87) az Apor-kódexben
doxológiával találjuk (vö. AH. 2: 46). Magyar nyelvű kódexeinkben e himnusz-
nak nem találhatók párhuzamos szöveghelyei.

10. A kódex hetedik, utolsó himnusza (175–176) a 8–9. században keletke-
zett, Paulus Diaconusnak tulajdonított „Ave maris stella” kezdetű Mária-
hymnus (AH. 51: 140) fordítása. E himnusz az advent–karácsonyi időszak Má-
ria-hymnus, ugyanakkor pedig általában a nagyböjt idejére eső Annuntiatio
(Urunk születésének hírüladása, Gyümölcsoltó Boldogasszony: március 25.)
ünnepének hymnus. Ekként kétszeresen is kapcsolódik az előző hymnusok
által kijelölt liturgikus időszakhoz. Témája az angyali üdvözet, Jézus születésé-
nek hírüladása. A második versszak Éva és Mária személyét ellentétes párh-
zamba állító szójátékára („Ave” – „Eva”) az Apor-kódex fordítása csak távolról
utal: „meg változtatuan ewanak neuet” (157/22). Egyebekben a latin szöveghez
pontosan ragaszkodó, szövegvetítő fordítás áll előttünk. Az Apor-kódexben
lejegyzett hymnus három további párhuzamos szöveghellyel rendelkezik. Kettő
a Festetics-kódexben (116–118; 195–197) – lényegében azonos fordításszöve-
gek, egy elírás kivételével (196: „*Odgyad* bynefék kewteleet” ~ 117: „*Adgyad*
bynefék kewtheleeth”) – egy pedig a Czech-kódexben (151–153) található. A
Czech-kódex szövege helyenként pontosan ragaszkodik a Festetics-kódex szö-
vegváltozatához, másutt azt erőteljesen átfogalmazza. Ez az átfogalmazás imád-

sággá, pontosabban litániás fohásszá alakítja a himnuszt. Az Apor-kódexben olvasható himnuszfordítás több helyen is rokonságot mutat a Festetics-kódex szövegeivel. A különbségek tekintetében ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a „Festetics-féle változat csaknem kivétel nélkül ott tör új ösvényt, a hol az Apor szövege a verses formára alkalmatlan” (Horváth Cyrill 1921: 87).

11. Az Apor-kódexben található hét himnusz, illetve fennmaradt párhuzamos szövegek között olykor felsejlenek bizonyos érintkezési pontok (lásd például a „Conditor alme siderum” vagy a „Vexilla regis prodeunt” kezdetű himnuszok szövegét az Apor- és a Döbrentei-kódexben), több esetben azonban akár eltérő forrásszöveg-változatot követő önálló fordítói munka eredményeinek tűnnek. (E kérdés részleteinek feltárásához és megvilágításához kiváló segítséget nyújthat a középkori magyarországi latin nyelvű liturgikus költészet repertórium: RepHymn. 249–256.)

12. Fontos vizsgálati lehetőség továbbá a kódex himnuszszövegei, valamint az ún. huszita bibliafordítás közötti kapcsolat feltárása. Itt csupán két szembeötlő sajátosságra kívánjuk felhívni a figyelmet:

1. A latin *spiritus* fordítására alkalmazott „huszita” *szellet* felbukkan a kódex himnuszfordításaiban is: AporK. 174/15–16: „menden zel-/letek diLernek” („Collaudet omnis *spiritus*”).

2. A feltehetően korábbi hagyományt továbbörökített szövegekben – a latin *sidus* és *stella* szavak fordításaként – jellemzően a magyar *húgy* megfelelőt találjuk, lásd például: KTSz. „[te]ngurucnec fe|nes hu[ga]”; JókK. 29: „Es tudna *hugyok*nak folyast: es fewueknek ereytt”; a himnuszokban: DöbrK. 237: „*Hvqak* Felseges zerzoie”; KeszthK. 50: „*Hwgyak*nak kegyes teremteye”; FestK. 116: „Idwez legy thengernek | *hwgya*”, 195: „Idwez leegy thengernek *hwgya*” (de a FestK. himnuszszövegét fohászokká alakító CzechK. 151: „tengory *czyl-/lag*”). Ezzel szemben az ún. huszita fordításhagyományban következetesen a *csillag* megfelelőt találjuk, lásd például: BécsiK. 105: „A *Lillagoc* kèdeg attanac vilagot” (vö. Károly szerk. 1965: 36; a kódexben nem fordul elő a *húgy*); MünchK. 8va: *latoc q Lillagat* napkèlèten” (vö. Nyíri szerk. 1993: 62; a kódexben nem fordul elő a *húgy*); AporK. 161/19–20: meg „zamlall'a | *Lillagok*nak sokassagat” (stb.); ekként az Apor-kódex himnuszfordításaiban is: AporK. 170/15: „*Czllagok*nak [olv. csillagoknak] zent zerzoje”, 175/18: „[V]duozleg tengernek *Lilla*gá”. Az Apor-kódex harmadik (immár nem huszita, premontrei) keze által másolt szövegben azonban a fenti, az ún. huszita korpuszétól eltérő fordítói hagyomány nyomára bukkanunk: „mennye|knek *hwgyj*” 180/17). (Későbbi bibliafordításaink a *csillag* megfelelőt hozzák.)

13. Az Apor-kódex második keze a liturgikus szövegek e magyar nyelven lejegyzett gyűjteményét (Zsoltárok könyve, ezt követően a Szent-Atanáz hitvallás, az ószövetségi kantikumok jegyzéke, a Te Deum, majd az újszövetségi kantikumok szövege, végül a hét liturgikus himnusz) minden bizonnyal befejezettnek tekintette (Psalterium cum hymnisnek szánhatta). Erre utal az összeállítás végére illesztett (az utolsó himnuszt berekesztő *Amen*-re következő) ünnepélyes záró fohász: „Oh felseges vr Isten segel mýnket amen” (176/11–12). Hogy összeállítását további liturgikus szövegekkel (pl. a miséhez kapcsolódó állandó szövegek, perikópák stb.) szándékában állt-e bővíteni (párhuzamként lásd: Döbrentei-kódex), nem tudjuk. Záró fohásza után egy tőle számos szempontból távoli (premontrei) kéz gyarapítja a kódexbe másolt liturgikus szövegek sorát.

Irodalom

- AH. = *Analecta Hymnica Medii Aevi* 1–55. Hrsg. v. Dreves, Guido Maria – Blume, Clemens – Bannister, Henry Mariott. Leipzig, 1886–1922. A hivatkozott kötetek: 2. *Hymnarius Moissacensis. Das Hymnar der Abtei Moissac im 10. Jahrhundert.* Leipzig, 1888. 27. *Hymnodia Gotica. Die Mozarabischen Hymnen des alt-spanischen Rius.* Leipzig, 1897. 50. *Hymnographi Latini. Lateinische Hymnendichter des Mittelalters. Zweite Folge.* Leipzig, 1907. 51. *Die Hymnen des Thesaurus Hymnologicus H. A. Daniels und anderer Hymnen-Ausgaben.* [L.] Die Hymnen des 5.–11. Jahrhunderts. Leipzig, 1908.
- Haader Lea – Korompay Klára 2014. A kódex scriptorai és helyesírásuk. In: Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi szerk. 2014: 61–80.
- Haader Lea – Kocsis Réka – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf szerk. 2014. *Az Apor-kódex, 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Régi Magyar Kódexek 33. Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest.
- Holl Béla 2000. Hymnus Sz. Keresztről. In: Uő, *Laus librorum. Válogatott tanulmányok.* Vál. és szerk. Monok István – Zvara Edina. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000. 26–34.
- Horváth Cyrill 1921. *Középkori magyar verseink. Régi magyar költők tára* 1. [2. kiadás.] MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, Budapest.
- Horváth János 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Károly Sándor szerk. 1965. *A Bécsi-kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Madas Edit 2014. Három jeles szolgáltatás, valamint Mária és Szent Anzelm dialógusa Krisztus kínszenvedéséről. In: Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi szerk. 2014: 57–59.
- Nyíri Antal szerk. 1993. *A Münchener kódex magyar–latin szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RepHymn. = Holl Béla, *Repertorium hymnologicum medii aevi Hungariae*. Sajtó alá rendezte: Körmendy Kinga. *Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae. Subsidia I.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2012.
- RMKT. 2. = *Régi magyar költők tára 2. XVI. századi magyar költők művei*. Közéleti Szilády Áron. MTA, Budapest, 1880.
- Szentgyörgyi Rudolf 2014. Az Apor-kódex zsoltároskönyve és liturgikus szövegei. In: Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi szerk. 2014: 31–57.
- Szövérfy, Josef 1964. *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung. Ein Handbuch 1. Die lateinischen Hymnen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.